

РОЗДІЛ V

КУЛЬТУРНІ ТА ДУХОВНІ АСПЕКТИ ВЕЛИКОЇ РЕФОРМИ

О.О. Драч

ВЕЛИКА РЕФОРМА ЯК ЧИННИК ПРАГНЕНЬ ЖІНОЧОЇ МОЛОДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ДО ВИЩОЇ ОСВІТИ

Побудова незалежної соціальної демократичної держави в сучасній Україні надзвичайно актуалізує проблеми молоді, котра є основною рушійною силою перетворень, носієм нових ціннісних орієнтацій. Довготривалий період реформування всіх сфер суспільного життя в країні надзвичайно актуалізує історичний досвід оновлення економічного та соціокультурного життя в період «Великих реформ» у Російській імперії. З огляду на це важливим є вивчення та осмислення наслідків потужних соціальних трансформацій на долю жіноцтва та формування прагнень до вищої освіти.

Питання історії жінок та жіночої освіти постійно перебувають у полі зору українських та зарубіжних дослідників. Цікаві джерелознавчі та історіографічні підходи використовує німецька дослідниця Б. Пієтров-Енкер для вивчення російських «емансипе» [1]. Надзвичайною активністю у вивченні цієї теми вирізняються сучасні російські науковці, що підтверджує низка ґрунтовних та цікавих монографій [2]. В Україні так само спостерігається зростання інтересу до питань історії жінок, їх освіти та виховання, що засвідчує низка публікацій в провідних часописах [3]. Першою спробою узагальнення досвіду роботи вищих жіночих курсів у Києві стала монографія К. Кобченко [4]. Науковці розширюють напрямки дослідницького пошуку, активно вивчають роль громадськості у культурно-просвітницькому русі, втім переважно на регіональному рівні. У цьому контексті доцільно комплексно, застосовуючи антропологічний підхід, проаналізувати безпосередні наслідки «Великої реформи» 1861 р. для долі жіноцтва освічених прошарків.

Метою статті є з'ясування соціально-економічного впливу селянської реформи 1861 р. на становище жінок-дворянок та спектр мотиваційних чинників молоді до вищої освіти в умовах суспільної модернізації в Російській імперії, частиною якої були і дев'ять українських губерній.

На фоні загального піднесення духу в очікуванні реформ саме повітря в країні було просякнуте жадобою розвитку та просвітництва. Осмислюючи право «слабкої статі» на загальнолюдські знання, видатні педагоги та публіцисти Російської імперії піддали критиці традиційну модель дівочого інститутсько-

пансіонного виховання та визнали важливість серйозної підготовки громадян до реального життя незалежно від станової, конфесійної та майнової належності батьків. Актуальність такого інноваційного підходу до жіночої освіти підтвердилась кризою старої системи. Дворянська заборгованість та зубожіння все більше вибивали ґрунт у становій закритій школи, що виявлялася занадто дорогою; її не було на що утримувати. У прекрасних столичних інститутах шляхетних дівчат, за зізнанням попечителя Санкт-Петербурзького навчального округу, могли навчатися лише доньки заможних поміщиків, переважно з провінції, представниці ж бідних дворянських родин вступали чи за щасливим жеребом, чи на державне утримання за заслуги батьків, чи на стипендії імператорської родини [5, 124]. Організація загальнодоступних відкритих дівочих гімназій у Російській імперії з кінця 1850-х рр. ознаменувала суттєвий крок уперед на шляху формування нової освіти «слабкої статі» модерного часу. Жіноча гімназія, що ґрунтувалася на принципі загальнолюдського виховання, надавала певну суму знань, формувала світоглядні засади, пробуджувала в учениць допитливість та прагнення розширяти свій кругозір. Крім того, практика функціонування дівочих гімназій зруйнувала упередження про суттєву відмінність освіти чоловіка та жінки.

Відміна кріпацтва загострила проблему руйнації дрібних дворянських господарств та зростання їх заборгованості через неможливість конкурувати з крупними маєтками на капіталістичних засадах, наслідком чого стала посилена мобілізація земельної власності та перехід землі до рук інших станів. Безпосереднім виявом цих процесів стало банкрутство та зубожіння більшості дворянства, що залишилося без засобів до існування, витіснення його в міста, формування прошарку «поміщицького пролетаріату» [6, 2]. Провінційний дворянин, звиклий жити на всьому готовому, виявився невідповідним до економічної боротьби, що загострилася в пореформений період. Багато з них відчували себе вибитими з усталеного способу життя; щоб вижити за нових умов, вони хлинули до Петербургу і посіли всі можливі місця в столичних структурах [7, 113]. Якщо чоловіки-дворяни певним чином розв'язували проблему вступом на службу, то для жінок освіченого прошарку можливості самостійного заробітку були вкрай обмеженими, в тому числі й корпоративними моральними нормами. У дореформеному соціумі окрім праці гувернантки та вчительки, всі інші заняття вважалися принизливими для шляхетних панянок та дам [8, 202]. Але молоде покоління жінок-дворянок в умовах кардинальних соціально-економічних змін енергійно освоювало нові соціальні практики. Як згадувала сучасниця, звільнення селян змінило всі сфери імперського соціуму, спричинило переворот не тільки в економічній сфері, а й у моралі, поняттях та звичаях, тобто «духовне переродження всього суспільства» [9, 289]. Моральні вимоги в нових умовах життя кардинально змінилися: праця, яка до того часу вважалася ганьбою для шляхетної людини, особливо жінок, тепер стала обов'язковою для кожної порядної людини. Осмислення незворотності змін усталеного способу життя дореформеною генерацією підтверджує щоденник Олени Олексіївни Кравченко 1835 року народження: «Минеться наше покоління, люди стануть розумніше, самі собі будуть заробляти, до того йде» [10, 72].

Особиста праця задля власного добробуту стала невід'ємною складовою нового етосу молоді. Які професії на початок 1860-х рр. були доступні жінкам? Тяжка, залежна професія гувернантки та вузька спеціальність акушерки. Перша дослідниця політекономічних аспектів жіночої праці М. Вернадська констатувала обмеженість соціальних можливостей для благородної дівчини, якщо вона не вийшла заміж і небагата, — тільки в гувернантки [11, 101]. Але поширена серед жіноцтва професія гувернантки за однаковості вимог набагато нижче оплачувалася: жінка отримувала від 150 до 400 крб на рік, чоловік — гувернер від 350 до 700 крб. Навіть у Санкт-Петербурзі оплата праці гувернантки, підданої імперії, іноді перевищувала 200 крб через конкуренцію з іноземками та чоловіками [12, 161]. Вельми негативно впливала на конкурентоспроможність домашніх учительок на ринку освітніх послуг їх невисокий рівень науково-педагогічної підготовки. «Кому потрібна гувернантка, котра майже нічого не знає?» — з біллю за жіночу долю констатувала М. Вернадська [11, 115]. Крім того, в аналізований період попит на професію гувернантки суттєво зменшився через організацію відкритих загальнодоступних середніх жіночих навчальних закладів. З гіркотою зізналася О.О. Кравченко, немолода дипломована випускниця одного з першокласних інститутів, про неможливість застосувати знання 1850-х рр. у пореформеному соціумі за фахом гувернантки чи шкільної вчительки («метода не та»), оскільки життя значно змінилося [10, 72]. Все це змусило освічене жіноцтво шукати професію, що забезпечила б незалежне існування, для чого потрібні були знання та підготовка до праці. Отже, радикальні суспільні зміни «пробудили жінок від багатвікового сну». Суть цього явища, на думку сучасників, полягала в прагненні «слабкої статі» за допомогою чесної праці забезпечити собі більш самостійне становище в суспільстві [13, 44]. Але водночас прийшло й усвідомлення, що для успішної та самостійної праці недостатньо однієї старанності та бажання працювати, а необхідне ґрунтовне знання і спеціальна освіта, щоб власною працею підтримувати себе і родину в часи негараздів. Тому прагнення дівочої молоді Російської імперії до вищої освіти досить швидко стає нагальною життєвою потребою для випускниць інститутів шляхетних дівчат, а пізніше і загалом середньої школи, у зв'язку зі зміною добробуту більшості дворянських родин. Як визначила кредо власного життєвого шляху колишня інститутка Анна Енгельгардт, змушена працювати заради «шматка хліба»: «Переконання зводяться до одного: вірую, сповідаю та люблю тільки працю та знання. Тільки в них сила, тільки вони врятовують світ і людей» [14, 23]. Оскільки навчальні заклади ніяких спеціальних знань окрім середньої освіти не надавали, а курси акушерок для колишніх інституток уважалися низьким рівнем, то більшість із них мріяла про університети.

Навіть у тих маєтках, яким вдалося уникнути розорення, жінки виявилися позбавленими звичного кола обов'язків з управління домашнім господарством і опинилися «поза справами». Така ситуація бездіяльності призводила до незадоволення своїм соціальним становищем та посилювало їх чутливість до популярних ідей про служіння суспільству. Куди ж подіти молоді сили? Чим зайняти

допитливість розуму, що прокинулася? Служба, уроки, література могли стати заняттям для небагатьох: заробітків потребувала дворянська біднота. Ось як згадувала одна з лідерів жіночого руху Анна Павлівна Філософова про своє залучення до нього: «Мені було томно, все чогось бракувало. Життя «метелика» не задовольняло. Я не розуміла в чому справа. Друг чоловіка підказав, що скучно без справи. А я навіть не розуміла, яка може бути справа» [15, 109]. Поділилася власною мрією в листі до В.С. Соловйова на той час (початок 1870-х рр.) студента його кузина К. Романова, що визначила метою свого життя заснувати народну школу і задля цього піддалася загальному захопленню більше навчатися [16, 64]. Жінки з ентузіазмом приєднувалися до гуртків, де розробляли соціальні та політичні питання, йшли на будь-яку живу справу, шукали собі місця та визначеної ролі в громадському житті, добивалися можливостей справжньої наукової освіти. Уже в 1873 р. у Києві створилася комуна «інтелігентної молоді», куди входили студенти та курсистки акушерських курсів [17, 15]. У такий спосіб формувалися як активістки суспільного руху за вищу жіночу освіту, так і перший контингент слухачок публічних університетських курсів. Крім того, заможні випускниці середньої школи, приречені вдома на гнітючу бездіяльність, сприймали продовження навчання на Вищих жіночих курсах як справжній порятунок. Саме вони й формували контингент інтелектуально підготовленого, діяльного жіноцтва, котре прагнуло вищої освіти, та мало до цього фінансові можливості.

Лібералізація економічного життя та переорієнтація країни на ринкову модель господарювання означала відмову від державної монополії в цій сфері. «Казенна» служба перестала бути єдиним заняттям для освіченої людини, відкрився простір для різноманітної суспільно-корисної діяльності в громадських та приватних установах, розширювалася сфера інтелектуальної праці. Модернізація суспільного й державного ладу, що відбувалася в Російській імперії, вимагала «нових» людей: знаючих, енергійних, обізнаних у питаннях управління, науки, матеріального виробництва. Жінки так само прагнули взяти активну участь у цих процесах, оскільки велика конкуренція на педагогічній ниві змушувала до пошуку нових сфер застосування власної праці [18, 7]. Але сфера інтелектуальної праці потребувала гарної підготовки, а саме наукового ступеню чи в крайньому разі університетської освіти. Саме тому представниці «слабкої статі» в імперії прагнули до вищої освіти.

Поряд зі зміною звичного способу соціально-економічного та культурного життя в пореформений період в умовах пристосування до ринкових умов господарювання реаліями стає і руйнація традиційних форм соціальної організації, а саме великої патріархальної родини, як правило обтяженої непрацюючими членами. Дорослі доньки, які по виході з гімназії чи інституту зазвичай залишалися вдома, чекаючи заміжжя, швидко опинилися на положенні «зайвих ротів». За свідченням сучасниці, компаньйонки теж виявилися непотрібними, оскільки «барські» прибутки суттєво зменшилися [10, 72]. Крім того, переживав кризу сам споконвічний принцип патріархальності, адже чоловік і батько перестали бути єдиними годувальниками, оскільки не могли самостійно забезпечити добробут родини, обтяженої непрацюючими членами.

Занепад панських маєтків поставив перед жінкою-дворянкою проблему подальшого існування і навіть виживання. Погоджуємося зі слушною думкою російської дослідниці І.І. Юкіної, що традиційна стратегія життя — заміжжя та перехід з дому батька до чоловіка — ставала проблематичною через збереження уявлень про ідеального партнера — поміщика-землевласника та відсутності таких у реальному житті [19, 60]. Заміжжя та виконання ролей дружини та матері в іншому соціальному середовищі, наприклад купецькому чи міщанському, мало наслідком психологічні проблеми та оцінювалося громадською думкою як мезальянс. Тим більше, що чоловіча дворянська молодь розв'язуючи проблеми власної адаптації до умов модерного середовища не поспішала створювати сім'ї. За оцінками дослідників, економічний прогрес змінив звичне переконання, що сімейне життя єдина можлива форма людського життя.

Помітною тенденцією у пореформений час стала зміна демографічної поведінки населення Російської імперії: у другій половині XIX ст. почалося поступове зниження шлюбності. Головними факторами цього були: аграрне перенаселення, падіння рівня добробуту та еволюція демографічного менталітету населення, котре стало поблажливо ставитися до безшлюбності, відкладання шлюбу та поява розлучень. У кінці XIX ст. частка людей, котрі ніколи не були в шлюбі збільшилася, проте все ж залишалася невисокою: серед сільських мешканців 3% у чоловіків та 4% у жінок; у містах відповідно 11% та 12% [20, 172]. Проте у великих містах безшлюбність прогресувала значно швидше. Наприклад у Санкт-Петербурзі в 1900 р. 15% чоловіків та 21% жінок у віці до 50 років ніколи не перебували у шлюбі. Лідерами змін демографічної поведінки виступали освічені верстви населення, першочергово дворянство. Так як саме у столиці імперії концентрувалися освічені люди і перебувало багато іноземців, то зміни шлюбної моделі там особливо помітні. Вже у 1864 р. у Санкт-Петербурзі частка холостих та дівочь сягала 35%. Середній вік вступу у перший шлюб суттєво підвищився і становив у чоловіків 30,5 років, у жінок — 25,5 роки [20, 177]. На початок XX ст. вже з'явилися перші сотні розлучених, котрі у всьому населенні міст складали 0,18%. У зв'язку з цим помітно еволюціонувала і суспільна мораль, що більш поблажливо ставилася до жіночої самотності. Освічена емансипована москвичка Катерина Андрєєва-Бальмонт зізналася, що у 22 роки не боялася залишитися старою дівою, хоча всі знайомі постійно цікавилися у матері щодо заміжжя її та сестри [21, 235].

Нова демографічна ситуація спонукала молодих представниць освічених верств до отримання вищої освіти з метою забезпечення себе «шматком хліба», оскільки, жінці, яка не мала спадкових статків і не отримала серйозної освіти, навіть заміжжя не гарантувало надійний захист від життєвих катастроф. Через роки М. Морозова осмислила непросту долю матері з багатого купецького роду Мамонтових, що отримала домашню освіту в оточенні гувернанток, у 18 років вийшла заміж, а вже в 25 років по смерті чоловіка залишилася з двома малими дітьми на руках без будь-яких засобів до існування [22, 181]. Тільки надзвичайна працьовитість, на думку доньки, дала змогу матері при повній невідповідності до самостійного життя та небажанні жити на кошти деспотичної бабусі вижити

і дати гарну освіту власним дітям. У зв'язку зі смертю чоловіка і необхідністю самостійно виховувати семеро дітей зверталася до міністра народної освіти І.Д. Делянова мешканка м. Новозибкова Чернігівської губернії Н.В. Булацель з проханням дати посаду начальниці жіночої гімназії у столиці чи губернському місті [23, 8–9]. Зачепила нелегка доля жіноча доля вдови без засобів до існування і доньку академіка М. Коркунова А.М. Платонову, яка, маючи диплом домашньої вчительки, клопотала про посаду в освітньому відомстві [23, 10]. Перепис 1897 р. засвідчив, що жінок, які самостійно заробляли на прожиття, нараховувалося 6 260 967 осіб чи 10% їх загальної чисельності, отже кожна десята сама себе утримувала [24, 19]. Непоодиноким було життєва ситуація, коли донькам доводилося годувати матір, батька чи підтримувати всю родину своєю працею. Тому освіта, в тому числі і вища, ставала для дівочої молоді самою нагальною життєвою потребою.

Широкий спектр міського жіночого населення до реальних дій спонукало усвідомлення власних інтересів. Бажання частини «слабкої статі» отримати вищу освіту означало не тільки прагнення підвищити свій науковий рівень, але й отримати доступ до висококваліфікованої праці, визначеного місця служби, доходу та соціального становища. Життєвий успіх окремого індивіда в Російській імперії визначався соціальним походженням, матеріальною забезпеченістю, службою, освітою та випадком. Як виявив російський дослідник Б.М. Миронов, у першій половині XIX ст. кар'єра на 31% залежала від освіти, на 18% — від соціального походження, на 12% — від багатства та решти чинників [20, 145]. Отже, роль соціального походження для кар'єри порівняно з іншими факторами була невеликою і поступалася освіті. Цю тенденцію можна поширити і на пореформене суспільство, що відрізнялось від дореформеного, головним чином, більшою інтенсивністю вертикальної соціальної мобільності і тим, що ще більшу роль у життєвому успіху почали відігравати освіта, соціальна активність та багатство. Активними учасниками динамічних процесів соціальної диференціації і часто низхідної як колективної (групи бідного дворянства. — О.Д.), так і індивідуальної мобільності виявилися жінки. Для того, щоб зберегти свій попередній соціальний статус та втримати попередні суспільні позиції в соціальній структурі за умови падіння добробуту дворянства в пореформений період та зниження його престижу в соціумі жінки освіченої верстви прагнули використати новий більш дієвий канал для цього — освіту та власні здібності. Оскільки в Російській імперії саме вища освіта надавала переваги у соціальній ієрархії, ті ж самі чини за табелем про ранги, та визначалася в певній мірі особистими здібностями людини, то амбітні молоді дворянки чи представниці інших заможних родин першими заявили про свої прагнення до її отримання, а отже і власного соціального статусу. Омріяним зразком для більшості юні стала життєва доля першого в імперії доктора медицини представниці «слабкої статі» Надії Прокопівни Суислової, успіх якої, за оцінкою професора Розе, ґрунтувався на одному лише покликанні та особистій праці [25, 67]. Публіцистика та практика життя все більше підказували молоді потурбуватися про набуття освітнього капіталу, що зможе забезпечити визначене матеріальне становище та

суспільний вплив. На початку ХХ ст. потяг до отримання вищої освіти став колосальним, оскільки вона давала молодому поколінню можливість змінити свій соціальний статус, самореалізуватися та досягнути матеріального добробуту.

Отже, проблема доступу слабкої статі до вищої освіти актуалізувалася у зв'язку зі змінами соціально-економічної моделі суспільного розвитку та правового становища громадян в контексті реформ 1860-х рр. Руїнація старого способу життя для жінок освічених верств означало неможливість витримати життєві стандарти попередніх поколінь, повторити їх соціальний досвід. В умовах зміни демографічної поведінки населення перспективи реалізації традиційної дамської стратегії заміжжя та виконання функцій виключно дружини й матері скоротились. Реформа середньої освіти, створюючи освічену та діяльну сучасницю, підготовляла її для вищої освіти, пробуджувала потяг до неї і ставила на порядок денний розширення сфери інтелектуальної праці для слабкої статі. Внутрішня енергія молоді все більше скеровувалася на інтелектуальне вдосконалення та отримання наукових знань задля професійної реалізації, що уможлилювала автономність у житті.

1. *Пиетров-Эннкер Б.* «Новые люди» России: Развитие женского движения от истоков до Октябрьской революции / Пер. с нем. — М.: РГГУ, 2005.
2. *Перова Н.* Смолянки, мариинки, павлушки...бестужевки. Из истории женского образования в Санкт-Петербурге. — СПб.: ИД «Петрополис», 2007; *Юкина И.* Русский феминизм как вызов современности. — СПб.: Алетейя, 2007; *Пономарева В.В., Хорошшлова Л.Б.* Мир русской женщины: воспитание, образование, судьба. XVIII — начало XX века. — 2-е изд. — М.: ООО «ТИД — Русское слово — РС», 2008.
3. *Чуткий А.* Професура Університету Св. Володимира і вища жіноча освіта у Києві (друга половина XIX — початок XX ст.) // Историчний журнал. — 2005. — № 5; *Нижник В.В.* Жіноче питання на прикладі вищої освіти у громадсько-політичному житті Російської імперії у другій половині XIX ст. // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. — 2005. — № 5; *Петрова З.П.* Создание Харьковским медицинским обществом женского медицинского института // Международный медицинский журнал. — 2006. — № 2.
4. *Кобченко К.А.* «Жіночий університет Святої Ольги»: історія Київських вищих жіночих курсів. — К.: МП Леся, 2007.
5. Док. № 60. Докладная записка попечителя Петербургского учебного округа М.Н. Мусина-Пушкина министру народного просвещения С.С. Уварову — о необходимости учреждения Высшего училища для девиц // Начальное и среднее образование в Санкт-Петербурге XIX — начало XX века: Сборник документов. — СПб.: Лики России, 2000.
6. *Сватиков С.* Русская студентка. (1860–1915) // Русский архив. — 1915. — № 8.
7. *Поликарпов В.С.* История нравов России. Восток или Запад? — Ростов-на-Дону: Феникс, 1995.
8. Воспоминания Марии Константиновны Цебриковой: двадцатипятилетие женского вопроса 1861–1886 г. // Звезда. — 1935. — № 6.

9. *Шабанова А.Н.* Из первых лет женского медицинского образования в России. (Воспоминания женщины-врача 1-го выпуска) // К свету. Научно-литературный сборник / Под ред. Е.П. Летковой и Ф.Д. Батюшкова. — СПб., 1904.
10. Відділ рукописів Російської національної бібліотеки. — Ф. 601. — Од. зб. № 1195.
11. *Вернадская М.Н.* Женский труд // *М.Н. Вернадская.* Сочинения. — М.: Изд-кий дом ТОНЧУ, 2007.
12. Женский труд в Санкт-Петербурге // Женский календарь-альманах на 1869 год / Изд-ние Э.К. Фосса. — СПб., 1869.
13. Об отличительных свойствах мужского и женского типов в приложении к вопросу о высшем образовании женщин: Речь на Университете Св. Владимира 9 января 1874 г. профессора А. Шкляревского. — К., 1874.
14. *Мазовецкая Э.* Анна Энгельгардт (Санкт-Петербург второй половины XIX века). — СПб.: Академический проект, 2001.
15. *Тыркова А. В.* Анна Павловна Философова и ее время. — Пг, 1915. — Т. 1.
16. *Лукьянов С.М.* О Вл.С. Соловьеве в его молодые годы // Журнал Министерства народного просвещения. — 1916. — № 1.
17. *Брешко-Брешковская Е.* Скрытые корни русской революции. Отречение великой революционерки. 1873–1920. — М.: ЗАО Центрполиграф, 2006.
18. Санкт-Петербургские высшие женские курсы за 25 лет. 1878–1903. Очерки и материалы. — СПб., 1903.
19. *Юкина И.И.* Русский феминизм как вызов современности. — СПб.: Алетейя, 2007.
20. *Миронов Б.Н.* Социальная история России периода империи (XVIII — начало XX в). — СПб.: Дмитрий Буланин, 2000. — Т. 1.
21. *Андреева-Бальмонт Е.А.* Воспоминания / Подг. текста Л.Ю. Шульман. — М.: Изд-во им. Сабашкиновых, 1997.
22. *Морозова М.К.* Мои воспоминания // Московский альбом — книга воспоминаний о Москве и москвичах XIX–XX веков. — М.: Изд-ние журнала «Наше наследие», 1997.
23. Російський державний історичний архів. — Ф. 733. — Оп. 191. — Спр. 814, ч. 2.
24. *Кильчевский В.* Необходимые сведения женщинам о них самих. — СПб., 1908.
25. Защищение докторской диссертации г-жою Сусловой // Архив судебной медицины и общественной гигиены. — 1868. — № 3. — Кн. 1.